

Я. Ю. ВАКАЛЮК
З ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Серед недостатньо досліджених в історичному аспекті тематичних груп української лексики особливий інтерес становить лексика народної медицини. Своєрідною особливістю цієї лексики є її давність і найтісніший зв'язок з життям народу, його історією. Оскільки медицина виникла з суто людської потреби подати допомогу у випадку поранення чи хвороби, то й початок свідомого життя людства можна вважати епохою народження медицини. Тому не дивно, що народну медицину називають матір'ю наукової.

Лексика народної медицини посідає помітне місце у словниковому складі української мови. Велику групу лексики народної медицини, досить різноманітну і цікаву щодо походження та часу виникнення, становлять народні назви хвороб. Багато з цих назв історично і семантично співвідносні не тільки в межах певної групи говорів чи окремої мови, але й в межах груп споріднених і навіть неспоріднених мов. Предметом нашого дослідження обрано лексику народної медицини українських говорів Прикарпаття у зіставленні з відповідними фактами української й інших слов'янських мов та їх діалектів.

1. Відповідно до літературного *воло*, *зоб* у досліджуваних говорах засвідчено такі ж самі лексеми *воло*, *зоб*. Слова *вола*, *воле*, *воли* («хвороба») широко вживаються в українських говорах (див. словники Б. Грінченка, Є. Желехівського). Цю назву, очевидно, перенесено з *воло* «ожиріле підборіддя (в людини); розширена частина стравоходу у багатьох птахів, де тимчасово перебуває та попередньо перетравлюється їжа» (СУМ). З тим самим значенням уживаються рос. діал. *валё*, білор. діал. *волле*, пол. *wole*, чес. *vole*, слов. *vole*. Поширенню назви *зоб* сприяв офіційний для цієї хвороби український та російський термін *зоб*. Паралельно з во'ли виявлено ще назви *жо'їни*, *шкро'мпл'ї*, *гу'л'а*, *гу'ш'ї*; *жовна* — затверділі хворобливі пухлини у вигляді гуль на шиї людей, тварин, на рослинах. За спільними ознаками лексема *жо'їни* засвідчена на означення зобу, паротиту, лімфаденіту. Назву *шкро'мпл'ї*, можливо, слід пов'язувати з нім. *Kropf*, *Kröpfe* «зоб» або *Skrofel*, *Skrofulöse* «золотуха», яка могла бути перейнята від медиків, що здобули медичну освіту німецькою мовою. Ізогласу *гу'ш'ї* продовжують буковинське *гу'ша*, бойківське *гу'шьа*; пор. з таким значенням болг. *гуша*, серб. *гуша*, словен. *gólša*, рум. *gusa*, молд. *гушэ*. Можливо, що в українських говорах це румунізм. *гу'л'а* на позначення хвороби перенесено із загальної назви *гуля*. Мотивація перенесення цілком ясна: хворобливе розширення щитовидної залози виступає на шиї гулею.

2. Синонімом до літературної назви *бешиха* «гостре запалення шкіри у людей і деяких тварин» (СУМ) виступає літ. *рожа* (діал. *ру'ж'а*, *ру'ж'ї*). Літературна назва *бешиха* вживається і в інших українських говорах; пор. з цим самим значенням рос. діал. *бешиха*, *бишиха*, що, напевно, увійшли з української мови. М. Фасмер вважає, що *бешиха* з рум. *beşiça* «пузырь, прыщ».

Лексема *рожа* для описуваного поняття широко вживана як в українській літературній мові, так і в українських говорах (Є. Желехівський, В. Шухевич, Гуцульщина, ч. V, 1908); пор. з цим же значенням рос. *рожа*, білор. *рожа*, пол. *róža*, чес. *růže*. Сама назва *рожа*, можливо, перенесена за аналогією до кольору однойменної квітки: хвороба характеризується гострим запаленням шкіри у людей і деяких тварин, яка стає яскраво-червоною. В. Шухевич відзначає, що на Гуцульщині словом *ружьи* позначають не тільки відому хворобу *erisipelas*, а й усякі інші запалення шкіри, а часом і суглобів. У досліджуваних говорах за допомогою суфікса *-иц'* — від *ру'жа* утворено *ру'жиц'ї* (пор. пол. діал. *różusa*), а від прикметникової основи — *руж'-ів-ник* < *руж-евьн-ік-ь*. На означення *рожа* зрідка вживається назва *червону'ха*. Це словотворчий варіант від прикметникової основи **червон-** і суфікса **-ух**, він підкреслює, що уражена ділянка шкіри стає червоною.

3. У результаті впливу літературної мови поширилась назва *рак*, що є перекладом офіційного медичного терміна *cancer*. Походження самої назви, що веде початок з глибокої давнини, зумовлено аналогією між проникаючими у живу тканину виросами ракової пухлини і кінцівками членистоногої тварини (лат. *cancer* — рак). В українській літературній мові назва

усталилася недавно. Українські медичні словники вперше засвідчують її лише у 20-і роки нашого століття (М. Галин. Медичний латинсько-український словник, 1926; Практичний словник медичної термінології, 1931). Назва *рациця*, очевидно, виникла під впливом назв жін. р. *страшна хоро́ба* та *хоро́ба, б'іда'*. Страх людини перед невиліковною хворобою відбивають назви *той, не"шч'іст'і, б'іда* та *хоро́ба*, що вважаються оригінальними вузьколокальними регіоналізмами. Усі ці назви вживаються переважно мовцями старшого покоління. Люди ж молодшого та середнього покоління користуються загальноживаною назвою *рак*.

4. У переважній більшості досліджуваних говорів хвороба *чума*, як і в літературній українській мові, має назву *чума*. Чума як хвороба відома давно. Про неї згадується і в Біблії, і в Гомера, описували пошесті чуми античні автори. Перша достовірна пандемія чуми, яка ввійшла у літературу під назвою «юстиніанова чума», виникла у VI ст. до н. е. у Східно-Римській імперії (531—580 рр.). Вона охопила багато країн і спричинила багато жертв. Пандемія чуми, відома під назвою «чорна смерть», фіксується в XIV ст. Слово *чума* іншомовного походження. Під цим терміном розуміли всяку пошесну хворобу. Фр. Міклошич вважає слово *чума* запозиченим, посилаючись на угор. *csuta* і рум. *ciută*. М. Шанський відзначає, що *чума* запозичене у XVIII ст. з тюркських мов: тур. *çıta* — «чума».

У результаті одзвінчення *ч > дж* і з назви *чума* в українських говорах утворився варіант *джума'*. Важкий етап людини під час чуми характеризують назви *чо́рна хоро́ба, чо́рна сла́б'іст*. Ці назви вживаються і для ряду інших важких захворювань (епілепсії, холери та ін.).

5. Хвороба під назвою *холера* до 1817—1828 рр. була маловідома європейцям, хоч існувала на Індостанському півострові з давніх-давен. Першим європейським містом, у якому спалахнула епідемія холери, була Астрахань (1823 р.). У зв'язку з розвитком морського транспорту холера не раз поширювалась і по інших країнах, у тому числі в Галичині 1831 року¹. Назва *холера* широко відома як в українських говорах, такі в літературній мові.

Спостерігаються випадки, коли літературні назви двох зовсім різних хвороб *чума* і *холера* поєднуються у свідомості людей в одне поняття. Це пояснюється тим, що епідемії цих хвороб у даній місцевості були досить давно і симптоми кожної з них забуваються, а можливо, тому, що обидві вони небезпечні для життя людини. Не випадково на основі цих слів утворилися фразеологізми-лайки (*чума би ти"бе' ўз'е'ла; хол'е'ра би ти"бе' нап'ла*).

6. Українській літературній назві *тиф* у досліджуваних говорах відповідає діалектна назва грецького походження *тифус* (грец. typhos — заціпеніння, затьмарення свідомості). Ця назва порівняно недавно поширилася на досліджуваній території, але, як видно, майже повністю витіснила тут окремі старі назви на означення даної хвороби. Поряд з неологізмом *тифус* функціонує стара назва *дурно́ха*, засвідчена ще у словниках Б. Грінченка, Є. Желехівського, та *дурн'е́чка*. В. Шухевич та Й. О. Дзєнзелівський відзначають, що *дурн'е́чка* спочатку означала не тиф як окрему інфекційну хворобу, а взагалі затьмарення свідомості людини, яке буває при високій температурі, але оскільки такий стан найчастіше буває при тифі, то дану назву перенесено на описувану хворобу. На поняття *тиф* уживаються ще лексеми *че"ре"ўн'а'к, гор'е́чка, не"рво'ва гор'е́чка*. *Гор'е́чка* також давня назва, бо, як відзначає М. Левицький (Лікарський народний порадник. 1913), люди довгий час не вміли відрізнити тиф від інших хвороб, при яких буває велика гарячка, і лише у 1829 р. французький лікар Люїс першим описав одну з найнебезпечніших заразних хвороб, назвавши її «тифова гарячка», а трохи пізніше німець Шейклейн уточнив назву — «черевний тиф» (пор. з тим самим значенням польське маловживане *gorączka perwowa*), скорочено в діалектах кажуть *че"ре"ўн'а'к*.

7. Цікавою є загальновідома українська літературна назва різних за розміром жовтуватобурих плям, що утворюються переважно весною на шкірі деяких людей, — *веснянки*. Ця назва у досліджуваних говорах уживається з місцевими видозмінами: *ве"сн'інки', ве"сн'іўки, ве"сл'інки", весну́шки*. Лексема *ве"сн'іўки'* відома в основному на Гуцульщині, *ве"сл'інки" < веснянка < весн'-ан-ьк-а (н > л* внаслідок дисиміляції, *а > і*). Літературна українська назва *ластовиння* (діал. *ластови́н'е < ластовин-нє*), яка вживається у тому ж самому значенні, що і

¹ Зубрицький М. Урядові заходи проти холери в 1831 році. — Записки Наук, тов-ва ім. Т. Шевченка, т. 31, 1908.

веснянки, етимологічно пов'язується з *ластівка*: руді пігментні цяточки на шкірі з'являються переважно навесні, з прилітанням ластівок, а за народним повір'ям, люди звертаються до них, щоб забрали від них веснянки: «Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки» (СУМ); «Хто має ластовиння на виду, то, побачивши вперше весною ластівку, умивається, щоб не було того ластовиння» (Б. Грінченко). На означення *веснянки* у досліджуваних говорах засвідчено ще лексему *пйі'гу*, яка відома у багатьох слов'янських мовах: пор. з таким самим значенням пол. *piega*, чes. *piga*, слов. *peha*.

Лексема *риб'їна* «веснянки» від прикметникової основи *рябин-а*; звідси і варіант *р'їби'ї*. *Риб'їнки* є множинною формою деминутива від *риб'їна*: паралелями до *риб'їнки'* є білор. *рабаценне*. Назву *с'ім'їнки'* (*с'ім'-ін-ьк-и*) «веснянки» ніде більше не виявлено і її можна вважати оригінальним місцевим діалектизмом. Її, можливо, перенесено за зовнішнім виглядом веснянок, схожих на сім'я.

8. Спорадично вживане у досліджуваних говорах асма виникло з наукового терміну *астма* (грец. *astma* — тяжке дихання, ядуха) в результаті спрощення **-стм-**. *Астма* вперше фіксується Є. Желехівським. Починаючи з 20-х років нашого століття, термін *астма* широко подається як спеціальними, так і загальними словниками. Видозміною *астма* (як результат народної етимології) є лексема *та'с'ма* (зближення з розм. *та'с'ма* «шнурок, торочка»): при астмі сильний кашель, важкість дихання ніби тягнуться з грудей. Не виключено, що *та'с'ма* — явище метатези.

Назви астми — *ди'хавиц'а* (*i, e*), *заду'ха*, *зади'шка* — давні слов'янські терміни. Вони етимологічно пов'язуються з коренем **дих-** / **дух-**; найменування мотивується трудностю дихання; пор. з цією ж семантикою укр. діал. *подуха* (Є. Желехівський), *духота* (Практичний словник медичної термінології); білор. діал. *ады'шка*, *уд'уха*; слов. *dýchavičnost* та ін.

У значенні *астма* виступає і загальноновживана в українській мові назва *йа'духа*, що має неясну етимологію, очевидно, близьку до назв з коренем **дух-**.

9. Інтернаціональний медичний термін *ревматизм* (грец. *reumatismos* — розтікання по тілу) тепер відомий у більшості українських говорів та в літературній мові; українськими джерелами вперше фіксується в 20-х роках ХХ ст.

Для місцевого різновиду *рома'тис* «ревматизм» як паралель можна було б назвати рос. діал. *раматис* (М. Фасмер), *рама'тус* — білор. *раматус*. Для інших варіантів (*рама'тизм*, *рома'тис*, *рома'ти'ц*) у наявній літературі паралелей не виявлено.

Ізгласа *госте'ц* ['] «ревматизм», яка виявлена у досліджуваних говорах, продовжується у багатьох українських говорах (Б. Грінченко, Є. Желехівський, В. Шухевич). В. Шухевич відзначає, що *гостець* — це «різні забурення в організмі, під час яких ламає в суглобах». Українська назва *гостець* відома з першої половини ХVІІ ст. На думку польського вченого Ф. Славського, *goscies* означало *добрий гість або маленький гість*. У такому разі *гостець* — це народний евфемізм, зумовлений народним віруванням у те, що будь-яку важку хворобу можна «задобрити», найменувавши її приємною назвою (див.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, 1952–1956).

Розглянута лексика досить різноманітна і відносно унормована. Її розвиток визначають не лише запозичені елементи, але й чимала кількість назв, створених на власній національній мовній основі. Взагалі засвоєння офіційної літературної медичної термінології — процес довготривалий і складний. Він залежить від культурного рівня розвитку суспільства, від обізнаності з медичною термінологією та медициною взагалі. Останнім часом завдяки існуванню широкої мережі лікувальних закладів, що охоплюють медичним обслуговуванням практично все населення, літературні назви хвороб усталилися і в говірках.